

הקדיש

א. מבוא

ב. מקור הקדיש

1. הגישה המחקרית
 2. הגישה הרבנית
 3. השוואה בין הגישות
- ג. הקדיש כתפילת אבלים
- ד. מסקנות הלכתיות
- ה. סיכום

א. מבוא

הקדיש, על כל חזורותיו, הוא חלק חשוב ומרכזי במהלך תפילת הציבור. בסדר התפילה הקדיש מופיע בין קטעי התפילה השונים, ולדעת הרמב"ם תפקידו של הקדיש הוא לפתוח ולסיים את תפילת הציבור.¹

כיום הקדיש מזוהה בעיקר עם האבלים. תפילה זו מלווה אותם במשך השנה הראשונה לאבלותם, ומאז בכל שנה ביום הפטירה, עד שלפעמים נדמה שתפילה זו נתקנה בעיקר לאבלים. דביקותם הרבה של האבלים לאמירת הקדיש והנכונות לשמש כשליח ציבור, הזכאי לומר עוד כמה קדישים, מעידות על כך.

אך דא עקא, לאחר תרגומה של תפילה זו לעברית² מתברר כי אין בקדיש שום סממן המקשרו דווקא לאבלים, ואין בו שבח המת או קטעים העוסקים בצידוק הדין. יתרה מכך, הקדיש לא מוזכר בשום מקור קדום כתפילה המיוחדת לאבלים. גם נוסח הקדיש, הן כחלק מסדר התפילה והן כתפילה קנונית הנאמרת על ידי האבלים, אינו מוזכר לא במשנה ולא בגמרא, על אף שידוע לנו שסדר התפילה תוקן כבר בימי חכמי כנסת הגדולה.

על שאלה זו נכתבו מספר ספרים ומחקרים. מרביתם עסקו גם בשאלות קשורות, כגון מהו המקור לאמירת הקדיש, תהליך התפתחותו, על מה מצביע חוסר המקורות, האם זוהי תפילה שחבורה רבה אחרי חתימת נוסח התפילה או שזוהי תפילה עתיקה.

נקודה נוספת הטעונה בירור היא מספרם הרב של הקדישים הנאמר בכל יום. בעקבות הפסוק בתהלים (ק"ט, קסד): "שָׁבַע בַּיּוֹם הַלְלֵתִיךָ" נקבע בימי הגאונים שמספר הקדישים הנאמר בכל יום לא יעלה על שבעה קדישים (שיבולי הלקט ענין התפילה, ח). עם זאת, בדורות האחרונים אנו עדים לתופעה של ריבוי קדישים, בכמות העולה בהרבה על קביעה זו. עלינו לשאול האם הריבוי משיג את מטרת אמירת הקדיש, ולשם כך, עוד קודם לכן, עלינו לברר מה היא בעצם מטרת אמירת הקדיש.

¹ רמב"ם תפילה ט, א: "סדר תפלות הציבור כך הוא: בשחר כל העם יושבים ושליח ציבור יורד לפני התיבה ועומד באמצע העם ומתחיל ואומר קדיש". ושם בהלכה ו לגבי סיום התפילה: "ואחר כך מתחנן בדברי תחנונים ובפסוקי רחמים ואומר קדיש וכל העם עונין כדרך ונפטרין".

² בסיבות לאמירת הקדיש בארמית עסקו בעלי התוספות, ברכות ג ע"א ד"ה "ועונין".

ב. מקור הקדיש

כדי לעסוק בשאלת מטרת הקדיש, עלינו לעסוק קודם כל בשאלת המקור. אם נשכיל להבין איך התגבש הקדיש, מה הם מקורותיו ומה שלבי התפתחותו, נוכל אולי לעמוד על מטרת הקדיש הן בסדר התפילה והן על ידי האבלים. בשאלת המקור וגיבוש הקדיש ישנם שתי גישות מרכזיות, גישה אחת מחקרית וגישה נוספת רבנית-מסורתית.

לפני שנתאר את שתי הגישות ראוי לציין שאמנם הקדיש לא מוזכר במקורות המוקדמים, אך המשפט המרכזי שבו דווקא כן מוזכר. במקורות רבים אנו מוצאים משפט חוזר שאותו עונים הציבור: "יהא שמיה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיה" (לפעמים בתרגום לעברית ולפעמים בשינויי נוסח קלים).³

כמו כן, אפשר להצביע על המשמעות התיאולוגית הגדולה המצטרפת לאמירה הזאת. כל אמורא או תנא המזכיר משפט זה מוסיף ומגלה לנו מה כוחה של אמירה זו ואיך היא מסוגלת לפעול גם בשמים וגם על האדם. ברור אם כן שהתפתחות הגישות השונות בשאלת המקור עסקו בעיקר ביחס משפט זה לתפילת הקדיש.

1. גישת המחקר

הגישה המרכזית במחקר טוענת שאי הימצאותה של תפילת הקדיש במקורות המוקדמים מעידה על כך שהיא לא הייתה קיימת בתקופת עריכתם. בנוגע לטענה זו נכתבו מחקרים רבים, אך מסקנתם די אחידה - הקדיש התפתח במהלך השנים שלאחר חורבן הבית, ורק בשלב מאוחר יותר נכנס לסדר התפילה. אמנם גם בין החוקרים ישנם הרבה הבדלים קטנים, אך אין כאן המקום להזכיר את כל השיטות. כדי לצאת ידי חובה נסקור בקיצור את מאמריהם של אהרן קלרמן⁴ ואביגדור שניאן.⁵

לדעתם של קלרמן ושניאן, המשפט "יהא שמו הגדול מבורך לעולם ועד" החל להאמר רק בשנים שלאחר חורבן בית המקדש. אך בניגוד לתקנות בתחום "זיכרון המקדש" שהתגבשו על ידי חז"ל, משפט זה יצר דווקא העם. המשפט מקביל למשפט אחר שהיה נאמר תדיר במקדש: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".⁶ הדמיון הרב בין המשפטים שימש לעם כזיכרון להתנהלות בבית המקדש.

ככל הנראה, בתקופה זו אמר העם את "יהא שמיה רבה" רק בזמנים מיוחדים. כך מעיד רש"י (סוטה מט ע"א ד"ה "אקדושה דסידרא"): "וכן יהא שמיה רבה מברך שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים בכל שבת... ושם היו נקבצין כל העם לשמוע לפי שאינו יום של מלאכה ויש כאן תורה וקידוש השם". נשים לב שזו הייתה אמירה חד-שבועית, בצמוד לדרשה של הרב בבית הכנסת ביום השבת.

³ מימרות תנאיות:

א. ברכות ג ע"א: "אמר רבי יוסי... בשעה שישאל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין **יהא שמיה הגדול מבורך** הקדוש ברוך הוא מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם".
ב. שבת קיט ע"ב: "אמר רבי יהושע בן לוי: כל העונה **אמן יהא שמיה רבא מברך** בכל כחו - קורעין לו גזר דינו, שנאמר בפרע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה'".

ג. מדרש משלי יד, כח: "ר' ישמעאל אומר בשעה שישאל נאספין בבתי מדרשות ושומעין אגדה מפי חכם, ואח"כ **עונין אמן יהא שמיה רבא מברך**, באותה שעה הקדוש ברוך הוא שמח ומתעלה בעולמו, ואומר למלאכי השרת בואו וראו עם זו שיצאתי בעולמי כמה הן משבחין אותי, באותה שעה מלבישין אותו הוד והדר, לכך נאמר ברב עם הדרת מלך".

מימרות אמוראיות:

ד. סוטה מט ע"א: "אמר רבא: בכל יום ויום מרובה קללתו משל חבריו, שנאמר: בבקר תאמר מי יתן ובערב תאמר מי יתן בקר, ואלא עלמא אמאי קא מקיים? אקדושה דסידרא **ואיהא שמיה רבא דאגדתא**".

ה. ברכות נו ע"א: "העונה **יהא שמיה רבא מברך** - מובטח לו שהוא בן העולם הבא". אימרה זו מופיעה עוד פעמיים בתלמוד אך בהקשרים הלכתיים (בברכות כא ע"ב בנוגע לשאלה מתי מותר להפסיק כדי לענות "יהא שמיה רבה..."), ובסוכה לט ע"א בנוגע לשאלה האם מותר להפריד בין "רבה" ל"מברך".

⁴ קלרמן, אהרן, "קדמוניות הקדיש", שניאן, יח (תשע"ג), עמ' 150-129.

⁵ שניאן, אביגדור, "התגדל ויתקדש", אתר הזמנה לפיוט, <http://old.piyut.org.il/articles/816.html>.

⁶ לפי הגמרא בתענית טז ע"ב משפט זה נאמר כתחליף לעניית אמן. כמו כן לשני המשפטים אין מקור בתנ"ך.

בתקופה שלאחר מכן החלה האדרה של המשפט, על ידי תנאים ואמוראים. האדרה זו התרחשה בשני כיוונים שונים: במישור של לימוד התורה,⁷ ככל הנראה עקב הרצון של חכמים לחזק את שמיעת דברי התורה בבית הכנסת בשבתות, ובמישור הכללי,⁸ מתוך מטרה לקדש את שמו של הקב"ה לאחר חילול שמו בחורבן בית המקדש.

לטענת החוקרים, הקדיש חובר רק לאחר חתימת התלמוד, דהיינו בתקופה הביזנטית בארץ ישראל (שהיא תקופת הסבוראים בבבל). בתקופה זו נגזרו גזירות על לימוד התורה בארץ ישראל ואף בוטלה הדרשה בשבת בבית הכנסת. החוסר שנוצר בחבורות העוסקות בלימוד התורה השפיע בין השאר גם על תפוצתו של המשפט, הנאמר, כפי שראינו, רק לאחר לימוד התורה. לדעתם, מצב זה מסביר את התגברות חיבורי הפיוטים באותה תקופה כתחליף ללימוד התורה. אחד מן הפיוטים הוא "פיוט הקדיש", שתפקידו היה לשמש כתחליף להוראת התורה ברבים מתוך מטרה לזכות את הרבים באמירת "יהא שמייה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא", שכן משמעותו הדתית לציבור הייתה ידועה כבר רבות בשנים. רצף היסטורי זה מסביר מדוע הקדיש מהווה חלק מרכזי מתפילת הציבור רק מתקופת הגאונים והלאה.

אם כן, צירוף הקדיש לסדר התפילה נבע ככל הנראה מתוך מטרה לזכות את הרבים באמירת "יהא שמייה רבה מברך". מעמד התפילה משך אליו את כל חברי הקהילה כמה פעמים ביום, ולכן טבעי היה לצרף את הקדיש דווקא לסדר התפילה. בניגוד לתקופות מוקדמות יותר, אמירת הקדיש לא הסתכמה באמירה חד-שבונית אלא שולבה כמה וכמה פעמים בסדר התפילה, שוב ככל הנראה מתוך הצורך להדגיש את יחודו של המשפט. דווקא החזרה המרובה על הקדיש במהלך התפילה העניקה לו משמעות מיוחדת.

2. הגישה הרבנית

הגישה הרבנית היא גישה הפוכה לגישה המחקרית.⁹ לפי גישה זו, אי הימצאותה של תפילת הקדיש במקורות המוקדמים לא מעידה על כך שהיא לא הייתה קיימת. נוסח הקדיש היה קיים עוד מימי כנסת הגדולה¹⁰ וכפי שנוסח התפילה אינו מופיע בשום מקום, זאת עקב היותו דבר המפורסם לכל, כך גם נוסחו של הקדיש. בימי הגאונים החלו להשתמש בסידור על מנת להתפלל, ומסיבה זו רק בתקופה זו מופיע הקדיש לראשונה. בנוסף, אי הימצאותה של המילה "קדיש" אינה מעלה קושי, שכן שמו המקורי של הקדיש היה "יהא שמייה רבה מברך", על שם עיקרו של הקדיש.

עם זאת, הגישה הרבנית-מסורתית לא חוששת לומר שנוסח הקדיש עבר שינויים במהלך הדורות. לדעת המחזיקים בגישה זו ייתכן כי בימי כנסת הגדולה תיקנו שהציבור יענה אחרי החזן רק "אמן יהא שמייה רבה מברך לעלמי עלמיא", וברבות השנים נוספו הוספות שונות, לפני ואחרי משפט זה. מבנה התפילה, שבו החזן אומר משפט והקהל מגיב, נשאר באותה מתכונת דומה.

דווקא החשיבות הרבה שיחסו חז"ל לאמירת "יהא שמייה רבה מברך" גרמה לתפוצתו הרחבה של הקדיש בקהילות ישראל. לדעתם, הקביעה שהקדיש הוא דבר שבקדושה, המצריך מניין אנשים לאמירתו, מעיד על שילובו כחלק מסדר התפילה. כמו כן, ריבוי הקדישים הנאמר בכל יום מעיד על הרצון לזכות הציבור באמירת "יהא שמייה רבה מברך" בצורה מירבית.

⁷ ראה מקורות א ו-ג, לעיל הערה 3.

⁸ ראה שאר המקורות שם.

⁹ ישנם רבים מהאסכולה הרבנית התומכים בגישה מסורתית זו. הרב דוד אסף, בספרו הקדיש: מקורו משמעותו ודיניו, חיפה תשנ"ט, מכנס את הדברים לכדי שיטה עקרונית, היוצאת נגד האסכולה המחקרית.

¹⁰ גזונדהייט, הרב בני, "יהא שמייה רבה מברך", עלון שבות, 113 (תשמ"ו), מתאמץ להוכיח שהקדיש חובר עוד בימי כנסת הגדולה כפי הידוע לנו מסדר התפילה. לדעתו כמו שנוסח התפילה מכיל בתוכו ביטוי לשון רבים המוכרים לנו מהתנ"ך, כך גם הקדיש שופע מקורות מן התנ"ך, והיא הנותנת שהקדיש חובר באותו תקופה שבה חובר נוסח התפילה, וככל הנראה אף על ידי אותם אנשים.

3. השוואה בין הגישות

גם גישת המחקר וגם הגישה הרבנית מסכימות שעיקרו של הקדיש הוא אמירת "אמן יהא שמיה רבה", שכן הוא "עיקר השבח של הקדיש" (גשר החיים א, ל). מחלוקתם היא בשאלת הזמן - מתי נכנס המשפט הזה לסדר התפילה. הגישה המחקרית קובעת שרק לאחר שנאסר לימוד תורה ברבים הוכנס הקדיש לסדר התפילה כתחליף לכך, ואילו הגישה הרבנית טוענת שהקדיש תמיד היה חלק מסדר התפילה, החל מימי כנסת הגדולה.

יש להוסיף עניין משמעותי ביותר, והוא כי שתי הגישות מסכימות לכך שהמניע לתפוצה הרחבה של הקדיש הוא היסוד של זיכוי הרבים. אכן, המשמעות התיאולוגית של אמירת "יהא שמיה רבה מברך" הייתה ידועה כבר מימי התנאים והאמוראים, אך דווקא הכנסתו לסדר התפילה מעידה על הרצון לזכות את הציבור בעניית "יהא שמיה רבה מברך". זאת כיוון שמעמד התפילה הוא מעמד המרכז אליו רבים מדי יום. פן נוסף המעיד על הרצון לזכות את הרבים הוא מספר הקדישים הרב הנאמר בכל יום.¹¹

אמירת הקדיש כזיכוי הרבים נוגעת למחלוקת הקיימת בספרות האחרונים לגבי השאלה האם מותר להרבות בקדישים. בספרות האחרונים אנו מוצאים שתי גישות עיקריות בנושא זה. בעל "ערוך השולחן" (או"ח נה, ג), מייצג את הגישה הדוגלת במיעוט מספר הקדישים:

יש מהמון העם הסוברים שמצווה להרבות בקדישים וכמה טועים הם וקורא אני עליהם תשתפכנה אבני קדש וגו' (איכה ד, א) ואין משתמשין בשרביטו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא רק כפי מה שהרשה אותנו והמרבה בהם מזלזל בהדרת קדש... וכשם שטוב למעט בברכות כמו כן טוב למעט בקדישים... ואחד מגדולי החסידים צעק מרה על זה וז"ל: 'המרבים באמירת הקדישים מתישים כח קדושת ה' הגדול והנורא וכו'.

הרב עפשטיין מצביע על כך שריבוי הקדישים הוא דווקא זה שפוגם בקדושתו של הקדיש. חזרה מרובה על הקדיש מאבדת בסופו של דבר את עיקר מטרתו של הקדיש; השמעת הקדיש בכל יום מספר רב של פעמים תגרום לזילותו ולפחות בערכו בעיני הציבור. לפיכך, לדעתו, כדי לשמור על קדושת הקדיש צריך למעט ככל הניתן באמירתו.

כגישה נגדית אנו מוצאים את דברי הרב אשל אברהם מבוטשטאש (או"ח קלב, ב) וז"ל:

נראה דלא שייך מוסיף באמירת קדיש... והרי גם י"ג מידות ק"ל שהם בגדר דבר שבקדושה ומ"מ אין קפידא להרבות באמירתם כמה פעמים זה אחר זה... ופשיטא שאין שום קפידא לחלק מזמורים לומר ביניהם קדישים כנהוג... כשאנשים שונים רוצים כל אחד ואחד לומר קדיש, בכהאי גוונא אין שום קפידא, כיון שכל אחד ואחד אומר קדיש אחד ונתקן מתחילה שיאמרנו כל אחד ואחד הרוצה לאומר.

בסוף דבריו מגלה לנו בעל האשל אברהם את עיקר תקנת חז"ל. כנגזרת של זיכוי הרבים באמירת דבר שבקדושה תיקנו חז"ל לומר את הקדיש הרבה פעמים במשך היום, ולכן אין הדבר פוגע בקדושתו של הקדיש. כדוגמה לדבר, הוא מביא את מנהג אמירת י"ג מידות של רחמים, שבנוגע אליהן לא מצאנו שריבוי אמירתן פוגע בקדושתן.

¹¹ ייתכן כי רעיון זה של זיכוי הרבים מתבטא גם בדבריו של רבי חנניה בן עקשיא במשנה בסוף מסכת מכות (ג, טז): "רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצות שנאמר ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר". כלומר, כמו שהקב"ה הרבה מצוות כדי לזכות את ישראל, כך גם מטרתו של הקדיש היא לזכות את ישראל. אולי זאת הסיבה שדווקא משנה זו נבחרה להיות המבשרת את בא הקדיש, ובחלק מקהילות ישראל נוהגים שאומרה קודם אמירת הקדיש שנאמר לאחר הוראת תורה ברבים.

מסיבה זו הוא אומר שמסתבר שגם את הקדיש אין מניעה לומר הרבה פעמים ביום, כמובן תוך שמירת המסגרת ההלכתית.

מחלוקת האחרונים בשאלה זו מדגישה לנו את מטרת הקדיש כזיכוי הרבים. שתי הדעות אינן מתכחשות למטרת הקדיש, וההבדל ביניהן טמון בפרשנות. בעוד דעה אחת טוענת שריבוי אמירת הקדיש פוגע במטרה העיקרית שלו, הדעה האחרת טוענת שזיכוי הרבים מתממש דווקא על ידי ריבוי זה.

ג. הקדיש כתפילת אבליים

הרעיון לפיו כל מטרת אמירת הקדיש הוא בעצם זיכוי הרבים יקל עלינו להבין מדוע הפך הקדיש לתפילה המזוהה ביותר עם האבליים. כדי להסביר זאת נצטרך לחזור לשתי האסכולות שהצגנו לעיל, ולעמוד על ההסבר שהן נותנות להפיכת הקדיש לתפילת אבליים.

קלרמן¹² טוען שבתקופת הגאונים הקדיש היה חלק ממסע הלוויה, ולא ליווה את האבליים במשך כל השנה. ראייה לדבריו הוא מביא מסידור רב עמרם גאון (הלכות צידוק הדין): "וכשמסיימין לקבור את המת, לאחר שאומר צדוק הדין אומר השליח צבור: יתגדל ויתקדש שמייה רבא". נשים לב שאת תפילת הקדיש אומר החזן ולא האבל, ותפקידו במסע הלוויה היה חלק מצידוק הדין.¹³ זוהי אם כן, עדות ראשונה לקדיש הקשור בצורה ישירה לאובדן אדם מישראל. רק בשלב מאוחר יותר, בתקופת ראשוני אשכנז ובעקבות מסעות הצלב וההרג, הפך הקדיש מתפילת החזן (קדיש המציין אָבל קהילתי) לתפילת האָבל (קדיש המציין אָבל פרטי).

קלרמן טוען שהצורך בכפרה על המתים,¹⁴ הוא זה שגרם לתפוצתו הרחבה של הקדיש בפי האבליים. כבר ראינו שמטרתו של הקדיש הוא זיכוי הרבים באמירת דבר שבקדושה, לכן כשהציבור עונה ביחד לדברי האבל "אמן יהא שמייה רבה מברך" הרי שהם מקדשים את שם ה' ברבים. מצוות קידוש ה' ברבים הנעשית על ידי בנו של הנפטר עומדת לזכותו של הנפטר ומשמשת לו ככפרה. הטיב לבטא זאת הרב אברהם הורוביץ בספרו "יש נוחלין" (עמ' 35):

דקדיש זה אינו תפילה שיתפלל הבן על אביו לפני ה' שיעלהו משאול, אלא זכות ומצוה הוא למת, כשבנו מקדש השם יתברך ברבים, והקהל יענה אחריו יהא שמייה רבא מברך.

גם הגישה הרבנית מסכימה למסקנה העולה מדברי קלרמן - קידוש ה' ברבים על ידי בנו של הנפטר אכן משמשת לו ככפרה. בנוגע לשאלת זמן תחילת המנהג, טוענת גישה זו שמקורו של הקדיש קדום יותר. הרב דוד אסף מפנה למספר סיפורים ידועים על תנאים ואמוראים, בהם מסופר על נשמות של אנשים רשעים הסובלים מאוד מאש הגיהנום, ומבקשים מהחכמים שילמדו את בניהם לומר עליהם קדיש כדי להצילם מאש הגיהנום.¹⁵ למרות שאלו דברי אגדה, הרב דוד אסף לומד מהם כמה דברים: א. הכפרה המוזכרת לעיל היא דווקא על ידי אמירת קדיש. ב. מי שאומר את הקדיש הוא רק הבן על אביו.¹⁶ ג. הקדיש ככפרה על הנפטר מוזכר עוד מימי ראשית התנאים.

¹² לעיל הערה 4.

¹³ לדעתו של קלרמן, את המשנה במסכת ברכות (ט, ה) העוסקת בחיוב לברך על הרעה, קיימו דווקא על ידי אמירת הקדיש הכולל בתוכו גם את המשפט "יהא שמייה רבה מברך".

¹⁴ עיין ספרי דברים רי: "כפר לעמך, אלו החיים, אשר פדית, אלו המתים, מגיד שהמתים צריכים כפרה".

¹⁵ אסף, לעיל הערה 9 בעמ' קלח ואילך. כדוגמה אפשר להביא את הסיפור הידוע על רבי עקיבא המופיע במלואו בספר "אור זרוע" ב, שבת נ. חלק מהסיפורים המוזכרים שם עוסקים באמירת "ברכו את ה' המבורך" וכדומה. הרב אסף טוען שאמירת "ברכו" כוללת בתוכה גם את הקדיש שלפניו. גם אם אין זה כך, קל לזהות את הקשר בין אמירת "ברכו את ה' המבורך" לאמירת "יהא שמייה רבה מברך".

¹⁶ מכאן לדעתו אין שום תועלת לקדיש שנאמר לא על ידי הבן, כגון אב על בנו או אח על אחיו.

גם הגישה המחקרית מכירה ומתייחסת לסיפורים אלו, אך לדעתם אין להביא מהם ראיה. אותם סיפורים הועלו על הכתב רק בתקופת ימי הביניים, והחוסר בעדות עתיקה יותר אינו מאפשר להוכיח מהם שום דבר על מנהג קדום של אמירת הקדיש. לדעתו של שנאן, לא מן הנמנע שהסיפור על רבי עקיבא המופיע במלואו רק בספר "אור זרוע", שנכתב במאה ה-12, עבר שינויים כדי שיתאים לרוח התקופה המעורדת אמירת קדיש על ידי הבן על מנת לזכות את אביו בכפרה. מטרת הסיפורים הייתה להאדיר את קדושתו של הקדיש ומעלתו לגבי הנפטרים, אולם אין הם מתארים סיפורים שהתרחשו באמת.

גם בנושא זה אנו רואים שלגבי שאלת המטרה של אמירת הקדיש על ידי האבל אין חולק, שכן כולם מסכימים שהזכות הגדולה שיש בקידוש ה' ברבים על ידי בנו של הנפטר היא כפרה גדולה לנפטר. המחלוקת בנושא זה, כאמור לעיל, היא במישור הזמן: גישה אחת מצדדת בכך שהקדיש הוא בעל מקורות עתיקים ואילו גישה אחרת סוברת שהקדיש ככפרה על הנפטר הונהג רק בתקופת ראשוני אשכנז.

ד. מסקנות הלכתיות

את הקדיש אפשר לחלק לשני סוגים: א. קדיש השייך לסדר התפילה הנאמר רק על ידי החזן. ב. קדיש דרבנן/יתום השייך לאבלים. עד לא מזמן נהוג היה שרק אבל אחד אמר קדיש בכל פעם, כמו החזן.¹⁷ ניתן ללמוד זאת מספרות ההלכה המזכירה סדרה של כללים לחלוקת הקדישים בין כלל האבלים.¹⁸

עם זאת, במאות שנים האחרונות אנו עדים למציאות אחרת בנושא זה. דבקתם הרבה של האבלים באמירת הקדיש וריבוי פרטי הדינים בנושא הקדימות הובילו למחלוקות רבות בקהילה, מה שגרם לאימוץ המנהג לאמירת הקדיש על ידי כל האבלים ביחד. כך למשל מעיד היעב"ץ בסידורו (דיני עלינו וקדיש יתום):

בעניין מי הקודם לאמירת קדיש ומי דוחה למי, לא אטפל כאן... ומה טוב וישר מנהג הספרדים בזה שאם רבים המה כולם זוכים בו ואומרים אותו כאחד ובטילה מחלוקת וחילוקי דינים בדבר שאין לו שורש ועיקר.

מנהג זה אמנם מצמצם את המחלוקות בקהילה בנושא, אך הוא מביא איתו בעיות הלכתיות שונות. אחת הבעיות היא אמירת הקדיש בלחש.¹⁹ לאור מה שנכתב במאמר מטרת הקדיש היא זיכוי הרבים באמירת דבר שבקדושה, ולפיכך אין אפשרות לקיים זאת כאשר האבל אומר את הקדיש בלחש. בדברי האחרונים ישנה התייחסות לבעיה זו, כך מופיע למשל בשו"ת "ציץ אליעזר" (ט, ט):

ולכאורה אין כל תועלת באמירת קדיש בלחש, בהיות דיוצא דהציבור לא עונים כלל בגינו "אמן" יהא שמיה רבה" ואינו מזכה כלל לציבור בקדישו, והרי זהו כל התועלת של האמירה שיזכה על ידי כך את הציבור שיענו אחריו.

גם בשו"ת בנין ציון (קכב) כותב כדברים הללו:

¹⁷ לדעת החזון איש, דינים והנהגות לחזו"א ד, ז, האבל שאומר את הקדיש נחשב כחזן לכל דבר ועניין. אי לכך לדעתו אסור מעיקר הדין שאת הקדיש יאמרו כל האבלים יחד, שכן אי אפשר שיהיה בבית כנסת אחד שני חזנים.

¹⁸ שו"ע יו"ד שעו, ד, בהגהה. וכן קונטרס "מאמר קדישין" המופיע בביאור הלכה או"ח קלב.
¹⁹ דוגמה לדבר אנו מוצאים בדבריו של בעל הערוך לנר, שו"ת בנין ציון קכב, שם מופיעה התנגדות חריפה להצעתו של השואל לחייב את כל האבלים לומר את הקדיש בלחש ביחד עם החזן.

הלא תכלית וגדולת ענין הקדיש הוא שכמו שעל פי דבורו יזכו רבים לקדש שם ה' כן יזכה אביו על ידו, וכי יושג תכלית זה אם האבלים יאמרו קדיש וקולם לא ישמע הלא שתיקתם יפה מדבורם.

שני הפוסקים מדברים על כך שמטרת הקדיש לא מתקיימת כאשר האבל אומר את הקדיש בלחש וקולו לא נשמע. אמנם הקדיש נאמר בבית הכנסת, אך הציבור לא זוכה לענות על ידו, וכך גם הזכות שהוא רוצה להקנות לנפטר אינה בידו. הקדיש אינה תפילה חרישית ולא עצם אמירתה היא המועילה לנפטר - דווקא אמירתה ברבים בקול רם היא המשמשת בסופו של דבר ככפרה.

בעיה נוספת המסתעפת מכך היא אמירת קדיש על ידי אישה לעילוי נשמת אביה שנפטר ללא בנים זכרים.²⁰ ישנן קהילות שהנהיגו שכאשר בת רוצה לומר קדיש לעילוי נשמת אביה היא נעמדת בעזרת הנשים ומצטרפת לאמירת הקדיש של הגברים.²¹ הבעיה במנהג זה דומה לבעיה שהוצגה לעיל: כל מטרתו של הקדיש הוא לקדש את שם ה' ברבים, אך פעולה זו לא יכולה להתבצע כאשר האישה עומדת בעזרת הנשים וקולה לא ישמע. אכן, אפשר לטעון שבעיה זו קיימת גם כאשר מספר אנשים אומרים קדיש ביחד, ולכן אף ראוי הדבר שכולם יגידו את הקדיש בקול רם עם תיאום מרבי בניהם,²² אך כאשר אישה רוצה להצטרף אליהם היא מקפידה שקולה לא ישמע ועל ידי כך אין היא מזכה את הציבור בעניית "אמן יהא שמיה רבה" על הקדיש שלה.

כניסיון ליישב את הדברים אפשר לומר שאמנם במישור הלכתי ישנה בעיה, ובשני המקרים באמת אין כל תועלת הלכתית בקדיש הנאמר בצורה כזאת. אך ייתכן כי לקדיש ישנו תפקיד נוסף, והוא במישור הנפשי. הגמרא בחגיגה (טז ע"ב) עוסקת בשאלה האם נשים יכולות לסמוך על קורבנות, ואומרת:

אמר רבי יוסי: סח לי אבא אלעזר: פעם אחת היה לנו עגל של זבחי שלמים, והביאנוהו לעזרת נשים, וסמכו עליו נשים. לא מפני שסמיכה בנשים אלא כדי לעשות נחת רוח לנשים.

אבא אלעזר מודה שסמיכה בנשים אינה מן הדין, אך הנשים רצו בכך כי זה גרם להן נחת רוח. באותה מידה גם כאשר הקדיש נאמר לא בצורה התקנית ואין הוא משיג את מטרתו אין בכך מניעה הלכתית. הרבה פעמים אנו מוצאים אנשים אבלים האומרים את הקדיש כצורך נפשי; האבל מעוניין לבטא את כאבו על אובדנו האישי, והקדיש הוא רק אמצעי לכך. כיון שאין בעיה עקרונית לומר את הקדיש בצורה כזאת הנח להן לישראל.

ה. סיכום

בתחילת המאמר הצגנו את הגישות השונות בשאלת מקור הקדיש ותהליך התפתחותו. הגישה המחקרית טוענת שחוסר המקורות מעיד על כך שהקדיש לא היה תמיד חלק מסדר התפילה: הוא חובר בתקופת הסבוראים והוכנס לסדר התפילה רק בימי הגאונים. הגישה הרבנית-מסורתית טוענת שחוסר המקורות אינו מעיד על כך שהקדיש לא היה חלק מסדר התפילה, ולדעתם הקדיש חובר בימי כנסת הגדולה והיה חלק תמידי מסדר התפילה.

²⁰ אינני רוצה לדון כאן בנימוקים להתיר או לאסור, שכן מנהג זה תלוי במידה רבה ביכולת של הקהילה להכיל בתוכה מנהג כזה ולא כל המקומות שווים.

²¹ ככל הנראה מקור זה השתרש עקב הנהגתו של הגר"א הנקין בנושא זה. להרחבה ראה מאמרו בכתב העת "הפרדס", אדר תשכ"ג.
²² בנושא זה נהירים דבריו של בעל הערוך לנר, שו"ת בנין ציון קכב: "ומה שנהגו הספרדים אין בידניו לידע על מה נהגו כן, אבל עכ"פ יש חילוק רב בין הספרדים ובין אשכנזים, כי הספרדים כל תפלתם היא במקהלות בקול שווה בלי איחור ומיחור ואחרי שרגילים בזה גם כשיאמרו קדישים יחד נשמע קולם יחד כדאמרינן במגילה (כא) דאף דתרי קלי לא משתמעו מכ"מ בהלל ובמגילה אפילו עשרה קורין כיון דחביבה יהבי דעתייהו ושמעי הרי דאפשר לשמוע גם הרבה קולות אי יהבי דעתייהו ובוזו רגילים הספרדים מה שאין כן בנו אנשי אשכנז שאין מתפללין וקורין בקול א' וכשהרבה מתפללים יחד אי אפשר לשמוע ולכוון כאשר ידעתי נאמנה במה שגם פה נוהגין לומר קדיש דרבנן האבלים יחד והוא כחוכא ואטלולא דכל דאלים גבר לישא קולו קול ענות גבורה וחבירו צועק כנגדו זה פותח וזה חותם".

שתי הגישות מוכיחות את טענותיהן מהמשפט המרכזי של הקדיש: "יהא שמייה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא". משפט זה, בניגוד לשאר הקדיש, כן מוזכר במקורות המוקדמים. גישה אחת טוענת שהקדיש חובר סביב המשפט הזה עקב משמעותו הגדולה, ואילו הגישה השנייה טוענת שבעבר הקדיש היה נקרא על שם עיקרו.

ראינו שמטרתו העיקרית של הקדיש היא לזכות את הרבים באמירת דבר שבקדושה. כאשר השאלה האם מותר להרבות בקדישים מתייחסת באופן ישיר ליישום מטרה זאת. עמדנו גם על כך ששילוב הקדיש במהלך התפילה מצביע על הרצון לזכות הרבים באופן מקסימאלי.

גם בסוגיית התפתחות הקדיש כתפילת אבלים עמדנו על השוני בין הגישות בקביעת הזמן בו התחילה תפילה זו להיאמר על ידי אבלים. שתי הגישות מסכימות לקביעה שהקדיש אינו תפילה לה' שיכפר על הנפטר אלא דווקא קידוש ה' ברבים הנעשה על ידי הבן הוא זה שמכפר על הנפטר. לנקודה זו ישנה השלכה הלכתית מאחר שקדיש הנאמר בלחש אינו ממלא את ייעודו. לבסוף עמדנו על כך שאולי אמירת הקדיש בלחש, או על ידי אישה בעזרת הנשים, בא לבטא כאב נפשי של האבל המוצא דרך לפרוק את אשר על ליבו באמצעות תפילת הקדיש גם אם על ידי כך אין הוא משיג את ייעודו.